
Dějinně filozofické teze

I

Jak známo, byl prý kdysi sestaven automat, který měl na každý tah šachového hráče odpovědět takovým protitahem, aby si zajistil vítězství v partii. Loutka v perském šatě a s vodní dýmkou v ústech seděla před šachovnicí, která ležela na prostorném stole. Systém zrcadel budil iluzi, že je stůl ze všech stran průhledný. Ve skutečnosti seděl uvnitř hrbatý trpaslík, který byl mistrem v šachové hře a pomocí provázků vodil loutce ruku. Protějšek k této aparatuře si lze představit ve filozofii. Vyhrát má vždycky loutka, které se říká „historický materialismus“. Může si to beze všeho rozdat s každým, vezme-li do svých služeb teologii, která je dnes, jak známo, mrňavá a škaredá a tak jako tak se nesmí ukázat na denním světle.

II

„K nejpozoruhodnější zvláštností lidské duše,“ říká Lotze, „patří vedle spousty sobectví v detailech všeobecná nezištnost přítomnosti vůči budoucnosti.“ Myšlenka poukazuje na to, jak je představa štěstí, na němž lpíme, úplně závislá na čase, do něhož jsme jednou provždy byli svou existencí vrženi. Štěstí, které by v nás mohlo budit závist, je možné jedině v ovzduší, které jsme vdechovali, s lidmi, s nimiž bychom mohli mluvit, s ženami, které by se nám mohly oddat. Jinými slovy, v představě štěstí neodlučně kmitá představa vykoupení. S představou minulosti, kterou pokládají dějiny za svou záležitost, je tomu stejně. Minulost s sebou vede časný rejstřík, skrze nějž bude odkazována na vykoupení. Existuje tajná úmluva minulých pokolení s naším. Byli jsme na Zemi očekáváni. Přinášíme si s sebou, jako každé pokolení, které bylo před námi, slabou mesiášskou sílu, na kterou má minulost nárok. Levně se s tímto nárokem vypořádat nelze. Historický materialismus to ví.

III

Kronikář, který popisuje události, aniž rozlišuje mezi velkými a malými, se tím vyrovnává s pravdou, že nic, co se kdy přihodilo, nemůže být pro dějiny ztraceno. Ovšemže teprve vykoupěnému lidstvu padne beze švů jeho minulost. To znamená: teprve vykoupěnému lidstvu lze jeho minulost v každém jejím momentu citovat. Každý z jeho prožitých okamžiků se stane citation à l'ordre du jour – podle toho, jaký den je zrovna dnem posledního soudu.

IV

Dbejte nejprve o obživu a ošacení, pak vám království boží samo spadne do klína.

Hegel 1807

Třídní boj, který má na mysli historik vyškolený na Marxovi, je bojem o hodnoty drsné a materiální, bez nichž není vznešených a duchovních. Vzdor tomu jsou tyto druhé v třídním boji zastoupeny jinak než jako představa kořisti, která případně vítězí. Jsou v tomto boji živý jako důvěra, jako odvaha, jako humor, jako lest, jako tvrdošíjnost, a mají zpětný účinek na budoucnost: Pokaždé znovu berou v pochybnost každé vítězství, které kdy vládnoucím připadlo. Jako květiny obrací hlavu za sluncem, tak se snaží minulost – mocí tajného heliotropismu – obracet se za tím sluncem, které vychází na oblohu dějin. Historický materialista musí počítat s touto změnou, jež je ze všech nejnepatrnější.

V

Pravdivý obraz minulosti se kmitá kolem nás. Minulost lze zadržet jen jako obraz, který se v okamžiku, kdy jej poznáváme, jen kmitne a víc ho nikdo nespátří. „Pravda nám neuteče“ – tato slova, jejichž autorem je Gottfried Keller, označují přesně ono místo v dějinném obrazu historismu, na němž utrpí porážku od historického materialismu. Neboť tu hrozí, že nenávratný obraz minulosti pokaždé přítomnosti beznadějně unikne, jakmile tato přítomnost nepochopila, že se v něm míní ona. (Blahé poselství, jež historik vroucně pronáší k minulosti, vychází z úst, která možná už v okamžiku, kdy promluví, řeční do prázdna.)

VI

Historicky členit minulost neznamená rozsoudit „jak to vlastně bylo“. Znamená to zmocnit se vzpomínky, jak se vynořuje v okamžiku nebezpečí. Historickému materialistovi jde o to, aby zachytil obraz minulosti, jaký se zčista-

jasna vybaví historickému subjektu v okamžiku nebezpečí. Nebezpečí ohrožuje stejnou měrou jak stav tradice, tak její příjemce. Pro oba je toto nebezpečí jedinstvé: vydat se vplen vládnoucí třídě jako její nástroj. V každé epoše se musí uplatňovat snaha vymanit tradici znovu z osidel konformismu, který se jí chce zmocnit. Vždyť přece Mesiáš nepřichází jen jako vykupitel; přichází jako přemožitel Antikristův. Jen *ten* dějepisec je schopen roznitit v minulosti jiskru naděje, který ví: *ani mrtví* nebudou jisti před nepřítelem, jestliže tento nepřítel zvítězí. A on vítězit nepřestal.

VII

Pomněte temnot a mrazu v tomto údolí nářků.

Brecht, Krejcarová opera

Fustel de Coulanges doporučuje historikovi, chce-li dodatečně prožít nějakou epochu, aby si vytloukl z hlavy všechno, co ví o pozdějším průběhu dějin. Nelze lépe charakterizovat metodu, s kterou se historický materialismus zcela rozešel. Je to metoda vciťování. Její původ je vlašnost srdce, acedia, která zmalomyslní a selže, má-li se zmocnit skutečného historického obrazu; jenž prchavě zazářil. U teologů středověku platila za prapříčinu smutku. Flaubert, který ji znal, píše: „Peu de gens devineront combien il a fallu être triste pour ressusciter Carthage.“* Povaha tohoto smutku vystoupí jasněji, položíme-li otázku, do koho se vlastně vciťuje dějepisec historismu. Odpověď zní neúprosně: do vítěze. Dočasní vládcové jsou však dědici všech, kteří kdy zvítězili. Tudíž je vciťování do vítěze vždy dobré pro dočasně vládců. Tím je pro historického materialistu řečeno vše. Ten, kdo si vždycky až do dnešního dne odnášel vítězství, i ten kráčí v triumfálním pochodu, který vede dnešní vládců přes mrtvolky dnešních poražených. Kořist, jak tomu bylo vždycky zvykem, se veze v triumfu s sebou. Říká se jí kulturní statky. V historickém materialistovi budou mít co dělat s distancovaným pozorovatelem. Bude ho obcházet hrůza při pomyslení, odkud se vzalo všechno to kulturní bohatství. Ono děkuje za svou existenci nejen námaze velikých génů, kteří je stvořili, ale i nevýslovnému utrpení jejich současníků. Je vždycky zároveň dokumentem jak kultury, tak barbarství. A jako je samo obtíženo barbarstvím, stejně barbarství je i proces jeho předávání z jedněch na druhé. Proto se historický materialista podle možnosti od něho distancuje. Považuje za svůj úkol splest dějinám koncept.

* Překlady cizojazyčných textů viz str. 402 ad.

VIII

Tradice utlačovaných nás učí, že „výjimečný stav“, v němž žijeme, je pravidlem. Musíme dojít k pojmu dějin, jenž tomu odpovídá. Pak se nám objeví, že naším úkolem je přivodit *skutečný* výjimečný stav; a tím se naše pozice v boji proti fašismu zlepší. Jeho nikoli nejmenší šance spočívá v tom, že jeho odpůrci se s ním střetnou ve jménu pokroku jako historické normy. – Údiv nad tím, že věci, které prožíváme, jsou ve dvacátém století „ještě“ možné, je nefilozofický. Není východiskem poznání, byť i jen poznání toho, že představa o dějinách, v níž má svůj původ, je neudržitelná.

IX

*Připraven k letu se vznést,
rád jsem se vrátil zpět,
vždyť zůstav i celý věk,
neměl bych štěstí.*

Gerhard Scholem, Pozdrav od Angela

Klee má obraz, který se jmenuje Angelus Novus. Je na něm vyobrazen anděl, jenž vypadá, jako by hodlal opustit něco, čím je fascinován. Oči má vypoulené, ústa dokořán a jeho křídla jsou rozpjatá. Tak asi musí vypadat anděl dějin. Tváří se obrací do minulosti. Co se nám jeví jako řetěz událostí, to vidí jako jednu jedinou katastrofu, která bez přestání kupí trosky na trosky a hází mu je pod nohy. Rád by prodlel, rád by vzbudil mrtvé a spravil, co je rozbité. Ale z ráje věje vichřice, která se opírá do jeho křídel a má takovou sílu, že je anděl už nemůže složit. Tato vichřice ho nezadržitelně pohání do budoucnosti, již nastavuje záda, zatímco hora trosek před ním roste do nebe. Tato vichřice je tím, čemu říkáme pokrok.

X

Předměty, jež klášterní regule doporučovala bratrům k meditaci, měly za úkol zprotivit jim svět s jeho ruchem a shonem. Myšlenkový pochod, který zde sledujeme, vyšel z podobného určení. Zamýšlí ve chvíli, kdy politikové, na než odpůrci fašismu spoléhali, leží na lopatkách a stvrzují svou porážku zradou na vlastní věci, vymotat politického světáka ze sítě, do níž ho zapletli. Úvaha vychází z toho, že strnulá víra těchto politiků v pokrok, jejich spoléhání na svou „masovou základnu“ a konečně jejich servilní zařazení do nekontrolovatelného aparátu byly tři stránky jedné a téže věci. Snaží se dát ponětí o tom, jak draho přijde našemu navyklému myšlení představa o dějinách, která každé spoluvinně uhýbá tou představou, na níž tito politikové dále lpějí.

XI

Konformismus, který byl odjakživa v sociální demokracii jako doma, vězí nejen v její politické taktice, nýbrž i v jejích ekonomických představách. Je příčinou pozdějšího zhroucení. Nic tak nekorumpovalo německé dělnictvo jako domněnání, že se veze s proudem. Technický rozvoj byl pro ně spádem proudu, s kterým se vezli. Odtud byl jen krůček k iluzi, že práce v továrně, vlečená technickým pokrokem, je politický čin. Stará protestantská cechovní morálka slavila v sekularizované podobě u německých dělníků své zmrtvýchvstání. Gothajský program nese v sobě už stopy tohoto zmatení. Definuje práci jako „zdroj všeho bohatství a vší kultury“. V předtuše čehosi zlého opáčil na to Marx, že člověk nevlastní jiné bohatství než svou pracovní sílu, že „musí být otrokem jiných lidí, kteří . . . se udělali vlastníky“. Nehledě na to šíří se konfúze dál a brzy nato zvěstuje Josef Dietzgen: „Novodobý spasitel se jmenuje práce. Ve zlepšení . . . práce . . . spočívá bohatství, které nyní může dokonat, co dosud žádný spasitel nedokonal.“ Tento vulgárně marxistický pojem toho, co je to práce, se příliš nezdržuje otázkou, že produktem práce jsou bití sami dělníci, dokud o něm nemohou sami rozhodovat. Chce vidět jen přírodovědný krok vpřed, společenský krok vzad nikoli. Odhaluje už technokratické rysy, které se později najdou ve fašismu. K nim patří i pojem přírody, jímž se zlověstně liší od socialistických utopií předbřeznových. Práce, jak se jí bude od nynějška rozumět, směřuje k vykořisťování přírody, které se s naivním zadosťučiněním staví do protikladu k vykořisťování proletariátu. Ve srovnání s touto pozitivistickou koncepcí prokazují blouznivé fantazie, které poskytly u takového Fouriera tolik látky k posměchu, překvapivě zdravý rozum. Podle Fouriera by měla mít dobře uspořádaná společenská práce za následek, že by čtyři měsíce osvětlovaly pozemskou noc, ledy na pólech by roztály, mořská voda přestala chutnat slané a šelmy vstoupily do služeb člověka. To všechno ilustruje práci, jež je daleka toho, vykořisťovat přírodu, ba je jí schopna pomoci rodit světy, které jako možnosti dřímají v jejím lůně. Ke zkorumpovanému pojmu práce patří jako komplement příroda, která, jak se vyjadřuje Dietzgen, „je tady gratis“.

XII

*Potřebujeme historii, ale potřebujeme ji jinak, než jak
ji potřebuje rozmazlený povaleč v zabradě věd.
Nietzsche, O užitku a nevýhodě historie*

Subjektem historického poznání je bojující utlačovaná třída. U Marxe vystupuje jako poslední ztotočená, jako mstitelka, která dokoná osvoboditelské

dílo ve jménu generací ubitých. Toto uvědomění, které se nakrátko uplatnilo ještě ve „Spartakovi“, bylo pro sociální demokracii odjakživa pohoršlivé. Během tří desetiletí se jí podařilo skoro umlčet takové jméno jako Blanqui, jehož zvuk otrásal minulým stoletím. Zamanula si dohodit dělnické třídě roli vykupitelky příštích generací. Prořízla jí tím zdroj nejlepší síly. Třída se v této škole rychle odnaučila jak nenávisti, tak obětavosti. Neboť obě se živi obrazem zotročených předků, nikoli ideálem osvobozených vnuků.

XIII

*Neboť naše věc bude stále jasnější
a lid stále moudřejší.*

Josef Dietzgen, Náboženství sociální demokracie

Sociálně demokratická teorie a ještě více praxe byla určována představou pokroku, která se nezakládala na skutečnosti, nýbrž měla dogmatickou příchuť. Pokrok, jak se rýsoval v hlavách sociálních demokratů, byl jednou pokrokem lidstva samého (nejen jeho schopností a znalostí). Podruhé byl nevyhnutelný (odpovídající nekonečné zdokonalitelnosti lidstva). Potřetí platil za v podstatě nezadržitelný (jako samočinný běžec na přímé nebo spirálové dráze). Každý z těchto predikátů je sporný a od každého by mohla kritika vyjít. Musí však, jde-li do tuhého, zpět za všechny tyto predikáty a zaměřit se na to, co mají společného. Představu pokroku lidského rodu v dějinách nelze odloučit od představy jeho pokračování probíhajícího v homogenním a prázdném čase. Kritika představy tohoto pokračování musí vytvořit základ pro kritiku představy o pokroku vůbec.

XIV

Počátek je cíl.

Karl Kraus, Slova ve verších I.

Dějiny jsou předmětem konstrukce, jejíž dějiště není homogenní a prázdný čas, nýbrž čas naplněný „nynějškem“. Tak byl pro Robespiera antický Řím minulostí nabitou nynějškem a vytrženou z kontinuity dějin. Francouzská revoluce chápala samu sebe jako návrat Říma. Citovala starý Řím přesně tak, jako móda cituje minulý šat. Móda věří aktuálnost, ať se skrývá kdekoli v houšti minula. Je tygřím skokem do minulosti. Až na to, že se koná v aréně, kde komanduje vládnoucí třída. Obdobným obloukem pod volným nebem dějin je skok dialektický; tak chápal revoluci Marx.

XV

Vědomí, že je třeba rozrazit kontinuitu dějin, je charakteristické pro revoluční třídy v okamžiku jejich akce. Velká revoluce zavedla nový kalendář. Den, jímž kalendář začíná, funguje jako historický uchvatitel času. A je to v podstatě týž den, který se navrácí v podobě svátků. Vždyť svátky jsou dny pamětními. Kalendáře tedy nepočítají čas jako hodiny. Jsou to monumenty dějinného vědomí, po němž snad už sto let jako by nebylo v Evropě ani stopy. Ještě v červencové revoluci se stal případ, v němž toto vědomí došlo svého práva. Když nastal večer prvního dne boje, přihodilo se, že se na několika místech Paříže, současně a navzájem nezávisle, střelilo do věžních hodin na kostelích. Očitý svědek, který za své vnuknutí snad má co děkovat rýmu, tehdy napsal:

*Que le croirait! on dit, qu'irrités contre l'heure
De nouveaux Josués au pied de chaque tour,
Tiraient sur les cadrans pour arrêter le jour.*

XVI

Pojmu přítomnosti, která není přechodná, ale nastupující v čase dospěla ke klidu, se historický materialista vzdát nemůže. Neboť tento pojem definuje právě tu přítomnost, v níž za svou osobu píše dějiny. Historismus podává o minulosti „věčný“ obraz, historický materialista zprávu, která je jedinečná. Vypotřebovat se u děvky „Bylo jednou“ v bordelu historismu, to přenechá jiným. Zůstává pánem svých sil: je hodné muže prorazit kontinuitu dějin.

XVII

Historismus vrcholí poprávu v univerzálních dějinách. Od nich se co do metody odráží materialistické dějepisectví snad zřetelněji než od kterýchkoliv jiných. Univerzální dějiny nemají teoretickou výzbroj. Postupují aditivně: nabízejí masu fakt, aby vyplnily homogenní a prázdný čas. Základem materialistického dějepisectví je naopak konstruktivní princip. K myšlení nepatří jen pohyb myšlenek, nýbrž stejně tak i jejich zastavení. Kde se myšlení náhle zarazí za konstelace prosycené napětím, tam jí přivodí šok, jehož prostřednictvím samo vykrystalizuje k monadě. Historický materialista přistupuje k historickému předmětu pouze a jedině tam, kde mu tento předmět vychází vstříc coby monada. V této struktuře rozpoznává znak mesiášského zastavení děje, jinak řečeno, revoluční šanci v boji za zotročenou minulost. Postřehne ji a z homogenního průběhu dějin vyjímá jednu určitou epochu, z epochy určité život, z životního díla určité dílo. Výtěžek jeho postupu spočívá v tom, že

v díle je uzavřeno a rozpuštěno životní dílo, v životním díle epocha, a v epoše celkový průběh dějin. Živný plod historicky pochopeného chová čas ve svém nitru jako vzácné, avšak chuti pozbavené semě.

XVIII

„Strastiplných pět desetiletí, kterými disponuje homo sapiens,“ říká jeden novější biolog, „představuje ve vztahu k dějinám organického života na Zemi něco jako dvě vteřiny na konci čtyřiašedesátihodinového dne. Dějiny civilizovaného lidstva by celkem v tomto měřítku zaplnily poslední vteřiny poslední hodiny.“ Nynějšík, který jako mesiášský model obsahuje v nesmírné zkratce dějiny všeho lidstva, se naparuje nachlup stejně jako dějiny lidstva ve vesmíru.

A

Historismus se spokojuje tím, že uvádí různé momenty dějin do kauzálního nexu. Ale příčina sama o sobě nedělá již proto žádný čin historickým. Stává se jím dodatečně, skrze události, které mohou být od něho tisíciletí vzdálené. Historik, který z toho vychází, přestává probírat sled událostí mezi prsty jako růženec. Chopí se konstelace, do které vstoupila jeho vlastní epocha s jednou, zcela určitou dřívější. Zdůvodní tím pojem přítomnosti jako „nynějšíka“, do něhož se zarazily střepiny z doby mesiášské.

B

Věštcí, kteří se dotazovali času, co skrývá v lůně, jej jistě nepokládali ani za homogenní, ani za prázdny. Kdo si to představí, pochopí snad, jak nakládá s minulým časem paměť: totiž právě tak. Jak známo, bylo Židům zakázáno zkoumat budoucnost. Thora a modlitba je naproti tomu cvičí v paměti. Tím pro ně pozbývala budoucnost kouzla, jemuž propadli ti, kteří hledali radu u věstců. Židům se však proto budoucnost přece jen nestala homogenním a prázdny časem. Neboť v každé její vteřině byla malá vrátka, jimiž mohl vejít Mesiáš.

Umělecké dílo ve věku své technické reprodukovatelnosti

Původ krásných umění a vznik jejich rozličných druhů sahá zpět do doby, která se od naší prudce liší, a k lidem, jejichž moc nad věcmi a poměry byla nepatrná ve srovnání s naší. Avšak údivující vzrůst preciznosti a přizpůsobivosti našich prostředků nám dává pro nejbližší dobu vyblidky na hlubší zásahy do starého zhotovování krásna. Každé umění má svou fyzickou část, která nemůže být vnímána a pojmenována tak jako dříve; nemůže se dále vymykat vlivům moderní vědy a moderní praxe. Ani hmota, ani prostor, ani čas nejsou už dvacet let tím, čím byly od nepaměti. Musíme se připravit na to, že tak velké novoty přemění veškerou techniku umění, tím ovlivní samu invenci a konečně snad dospějí k tomu, že nejkouzelnějším způsobem změní sám pojem umění.

Paul Valéry,
Pièces sur l'art, Paris: La conquête de l'ubiquité

Předmluva

Když Marx analyzoval kapitalistický způsob výroby, byl tento výrobní způsob v začátcích. Marx zaměřil své bádání tak, že získalo cenu prognózy. Pronikl až k základům kapitalistické produkce a zobrazil je tak, že z nich vyplývalo, co můžeme ještě v budoucnosti od kapitalismu očekávat. Vyplývalo z nich, že můžeme očekávat nejen růst zostřeného vykořisťování proletariátu, ale konečně i vytvoření podmínek, které umožní odstranit samotný kapitalismus. Proměna nadstavby, která postupuje pomaleji než přeměna základny, potřebovala více než půl století, aby uplatnila ve všech oblastech kultury změnu výrobních podmínek. Teprve dnes se dá určit, v jaké podobě se to stalo. Z těchto údajů můžeme vyvodit určité prognostické požadavky. Avšak těmto požadavkům odpovídají méně teze o umění proletariátu po uchopení moci, nemluvě o beztržní společnosti, než teze o vývojových tendencích umění v současných výrobních podmínkách. Jejich dialektika je v nadstavbě patrná stejně jako v ekonomii. Bylo by proto chybné podceňovat význam takových